

UDK 902
ISSN 1330-0644
Vol. 38/2
ZAGREB, 2021.

PRILOZI

Instituta za arheologiju u Zagrebu

Pril. Inst. arheol. Zagrebu, 38/2/2021
Str./Pages 1–218, Zagreb, 2021.

Izdavač/Publisher
INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/Address of the editor's office
Institut za arheologiju/Institute of archaeology
HR–10000 Zagreb, Jurjevska ulica 15
Hrvatska/Croatia
Telefon/Phone ++385/(0)1 61 50 250
Fax ++385(0)1 60 55 806
e-mail: urednistvo.prilozi@iarh.hr
http://www.iarh.hr

Glavni i odgovorni urednik/Editor in chief
Marko DIZDAR

Tehnički urednici/ Technical editors
Marko DIZDAR
Katarina BOTIĆ

Uredništvo/Editorial board
Marko DIZDAR, Snježana VRDOLJAK, Viktória KISS (Budapest, HUN) (prapovijest/Prehistory), Goranka LIPOVAC VRKLJAN, Ivan RADMAN-LIVAJA (antika/Antiquities), Tajana SEKELJ IVANČAN, Katarina Katja PREDOVNIK (Ljubljana, SLO), Natascha MEHLER (Wien, AUT), Tatjana TKALČEČ (srednji vijek i novi vijek/Middle Ages and Modern era), Predrag NOVAKOVIĆ (Ljubljana, SLO) (metodologija/Methodology)

Izdavački savjet/Editorial advisory board
Dunja GLOGOVIĆ (Zagreb), Ivor KARAVANIĆ (Zagreb), Laszlo KÓVACS (Budapest, HUN), Kornelija MINICHREITER (Zagreb), Aleksandar RUTTKAY (Nitra, SK), Ivančica SCHRUNK (Minneapolis, USA), Željko TOMIČIĆ (Zagreb), Ante UGLEŠIĆ (Zadar)

Prijevod na engleski/English translation
Inga VILOGORAC BRČIĆ, Kristina DESKAR, Igor KULENOVIĆ, Irena RADIĆ ROSSI, Saba RISALUDDIN

Lektura/Language editor
Ivana MAJER, Marko DIZDAR (hrvatski jezik/Croatian)
Marko MARAS, Kristina DESKAR (engleski jezik/English)

Korektura/Proofreads
Katarina BOTIĆ

Grafičko oblikovanje/Graphic design
Umjetnička organizacija OAZA

Računalni slog/Layout
Hrvoje JAMBREK

Tisak/Printed by
Sveučilišna tiskara d.o.o., Zagreb

Naklada/Issued
400 primjeraka/400 copies

Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu uključeni su u sljedeće indekse/
Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu are included in following indices:
DYABOLA – Sachkatalog der Bibliothek – Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts, Frankfurt a. Main
Clarivate Analytics services – Web of Science Core Collection
CNRS/INIST – Centre National de la Recherche Scientifique/L'Institut de l'Information Scientifique et Technique, Vandoeuvre-lès-Nancy
EBSCO – Information services, Ipswich
ERIH – European Reference Index for the Humanities, European Science Foundation, Strasbourg
SciVerse Scopus – Elsevier, Amsterdam

E-izdanja. Publikacija je dostupna u digitalnom obliku i otvorenom pristupu na
<https://hrcak.srce.hr/prilozi-iaz>
E-edition. The publication is available in digital and open access form at
<https://hrcak.srce.hr/prilozi-iaz?lang=en>

Ovaj rad licenciran je pod Creative Commons Attribution By 4.0 međunarodnom licencom /
This work is licenced under a Creative Commons Attribution By 4.0 International Licence

Sadržaj

Contents

Izvorni znanstveni radovi

Original scientific papers

5	IGOR KULENOVIĆ
ŠIME VRKIĆ
VEDRANA GLAVAŠ
NEDA KULENOVIĆ OCELIĆ
Vidljivost kao element strukturiranja krajolika –
Primjer višeperiodnoga arheološkog lokaliteta
Bojnik na ušću rijeke Zrmanje	IGOR KULENOVIĆ
ŠIME VRKIĆ
VEDRANA GLAVAŠ
NEDA KULENOVIĆ OCELIĆ
<i>Visibility as an element of landscape structuring –
An example of multi-period archaeological site
Bojnik at the mouth of Zrmanja river</i>
43	ADNAN BUSULADŽIĆ
Antičke kopče iz muzejskih zbirki u Bosni i
Hercegovini (izbor nalaza)	ADNAN BUSULADŽIĆ
<i>Buckles of Antiquity from the Museum Collections of
Bosnia and Herzegovina (a selection)</i>
89	JURAJ BELAJ
FILOMENA SIROVICA
ŽELJKA BEDIĆ
Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori
kraj Petrinje i faze ukopavanja grobova na prostoru
sakristije	JURAJ BELAJ
FILOMENA SIROVICA
ŽELJKA BEDIĆ
<i>Church of the Assumption of the Blessed Virgin
Mary in Gora near Petrinja and the phases of the
burials in the area of sacristy</i>
115	MARIN EMIĆ
Kasnosrednjovjekovna plemićka kurija
kraj Orahovice – Uvod u razumijevanje
kasnosrednjovjekovne kurije u kontinentalnoj
Hrvatskoj	MARIN EMIĆ
<i>Late Medieval Manor House near Orahovica –
Introduction into the Understanding of a Late
Medieval Manor House in Continental Croatia</i>
157	INES ŠELENDIĆ
IRENA RADIĆ ROSSI
Novi stakleni nalazi iz tereta broda Gagliana grossa
potonuloga kod otočića Gnalića 1583.	INES ŠELENDIĆ
IRENA RADIĆ ROSSI
<i>New glass finds from the cargo of the ship Gagliana
grossa, sunk near the islet of Gnalić in 1583</i>

Prethodno priopćenje

- 199 INGA VILOGORAC BRČIĆ
LAURENT BRICAULT
Mithras in Teutoburgium

Prikaz

- 205 DOMAGOJ TONČINIĆ
Studia honoraria archaeologica. Zbornik radova u
prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader,
Tončinić D., Kaić I., Matijević V., Vukov M. (eds.)

- 211 UPUTE AUTORIMA

Preliminary report

- INGA VILOGORAC BRČIĆ
LAURENT BRICAULT
Mitra u Teutoburgiju

Book review

- DOMAGOJ TONČINIĆ
*Studia honoraria archaeologica. Special volume
on the occasion of the 65th birthday of prof. dr.
Mirjana Sanader; Tončinić D., Kaić I., Matijević V.,
Vukov M. (eds.)*

- GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

Mithras in Teutoburgium

Mitra u Teutoburgiju

Prethodno priopćenje
Antička arheologija

Preliminary report
Roman archaeology

UDK/UDC 904:255](497.5 Dalj)"652"

Primljeno/Received: 26. 05. 2021.
Prihvaćeno/Accepted: 23. 07. 2021.

INGA VILOGORAC BRČIĆ
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
I. Lučića 3
HR-10000 Zagreb
ivbrcic@ffzg.hr

LAURENT BRICAULT
Université Toulouse Jean Jaurès
UFR Histoire, Arts et Archéologie
5, allées A. Machado
F-31058 Toulouse Cedex 9
France
laurent.bricault@univ-tlse2.fr

A roman altar with an inscription dedicated to Mithras was found in the area of Teutoburgium 42 years ago. Although it is part of Vukovar City Museum's permanent display (inv. no AZ-550), until now it had never been published in the scholarly literature. In this paper the inscription will be reconstructed, analysed and interpreted for the first time. Additionally, the other, published Mithraic altar from Teutoburgium (CIMRM II, 1635) will be reconsidered. It will be concluded that both of them belonged to the same time period and that they ornated one or two unlocated temples.

Key words: Mithras, cult, altar, temple, Pannonia inferior, Teutoburgium

Rimski žrtvenik posvećen Mitri nađen je na području Teutoburgija prije četrdeset dvije godine. Iako je dio stalnoga postava Gradskoga Muzeja Vukovar (inv. br. AZ-550), dosad nije objavljen u znanstvenoj literaturi. U radu se prvi puta rekonstruira, analizira i interpretira natpis na spomeniku. Osim toga, iznova se razmatra i drugi, već objavljeni žrtvenik posvećen Mitri iz Teutoburgija (CIMRM II, 1635). Zaključak je da pripadaju istome razdoblju i da su ukrašavali jedno ili više zasad nelociranih svetišta.

Ključne riječi: Mitra, kult, žrtvenik, svetište, Donja Panonija, Teutoburgij

In 1979, while ploughing at a field called 'Crepulja' in Borovo (Croatia), Maksim Bjelica found a Roman altar (Fig. 1). Its findspot is in the area of Teutoburgium, the Roman auxiliary fort built on the Pannonian *limes* during the last quarter of the 1st century AD which occupied a commanding position near the confluence point between the Danube and the Drava river.¹ Thus, it controlled one of the major routes into the province of *Pannonia inferior*. Bjelica donated the altar

Godine 1979, dok je orao polje Crepulja u Borovu, Maksim Bjelica pronašao je rimski žrtvenik (sl. 1). Mjesto nalaza na području je Teutoburgija, rimskoga pomoćnog logora izgrađenoga na panonskome limesu u posljednjoj četvrtini 1. stoljeća.¹ Zauzimao je položaj s kojega se otvarao pogled na ušće Drave u Dunav te se tako odonud kontrolirao jedan od glavnih puteva kojima se dolazilo u provinciju Donju Panoniju. Godine 1981. Bjelica je žrtvenik darovao

¹ Teutoburgium is mentioned in the literary sources (*Ptolem. Geogr.* II 15,3; *It. Ant.* 243; *Tab. Peut.* VI 2; *Not. Dign. occ.* 32, 4; 11; 23; 30; 47; *Geogr. Rav.* IV 20), but the majority of information comes from inscriptions found in the area. Epigraphic sources testify that the first unit garrisoned there was the *ala II Hispanorum Arvacorum*. The *ala I praetoria civium Romanorum* was stationed there during the most part of the 2nd century AD, the *ala I civium Romanorum* in the end of the 2nd and the first half of the 3rd century AD, and the *equites promoti* and some detachments of the *legio VI Herculia* in the 4th century AD. See Pinterović: 1954: 55–83; Mócsy 1974: 49–50, 88; Radman-Livaja 2005: 939–952; Sanader 2008: 156 with previous literature.

¹ Teutoburgij (*Teutoburgium*) se spominje u književnim izvorima (*Ptolem. Geogr.* II 15,3; *It. Ant.* 243; *Tab. Peut.* VI 2; *Not. Dign. Occ.* 32, 4; 11; 23; 30; 47; *Geogr. Rav.* IV 20), no većina informacija potječe s ondje pronađenih natpisa. Epigrafski izvori svjedoče da je prva postrojba stacionirana na tom lokalitetu bila *ala II Hispanorum Arvacorum*. *Ala I praetoria civium Romanorum* ondje je stacionirana većim dijelom 2. stoljeća, *ala I civium Romanorum* krajem 2. i u prvoj polovici 3. stoljeća, a *equites promoti* i neki odredi *legio VI Herculia* u 4. stoljeću. Vidjeti: Pinterović 1954, 55–83; Mócsy 1974: 49–50, 88; Radman-Livaja 2005: 939–952; Sanader 2008: 156, s prethodnom literaturom.

to the Vukovar City Museum in 1981. Although it is part of Museum's permanent display (inv. no. AZ-550) the altar had never been published in the scholarly literature until now.²

The altar is made of limestone (dimensions: 42 x 33 x 21.5 cm). It is, unfortunately, damaged. The lower part is broken off and lost. On the preserved part, above the inscription field, there is a decoration consisting of simple floral motifs: a palmette is in the middle, framed on both sides by two rows of three volutes or tendrils. Fivefold tra-beation can be seen below this decoration. Only three lines of the inscription have been preserved:

Gradskome Muzeju Vukovar. Iako je dio stalnoga muzej-skog postava (inv. br. AZ-550), žrtvenik dosad nije objavljen u znanstvenoj literaturi.²

Izrađen je od vapnenca (dimenzije 42 x 33 x 21,5 cm) i nažalost je oštećen. Donji je dio odlomljen i izgubljen. Na sačuvanom dijelu, iznad natpisnoga polja, dekoracija je koja se sastoji od jednostavnih cvjetnih motiva: u sredini je palmeta, a s obje strane zatvaraju je dva niza od po tri volute ili vitice. Ispod ukrasa peterodijelno je gređe. Saču-vana su samo tri retka natpisa:

Fig. 1 Mithraic altar from Borovo, Vukovar City Museum inv. no. AZ-550 (Archive of Vukovar City Museum)
Sl. 1 Mitrin žrtvenik iz Borova, Gradski muzej Vukovar, inv. br. AZ-550 (Arhiv Gradskoga muzeja Vukovar)

2 We would like to thank Gorana Kušić from Vukovar City Museum for providing us pictures and information about the altar. Photographs, the primary data concerning its appearance and two readings of the inscription can be found on two websites since 2016: *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby* (EDCS) no. 68600021 and *Ubi erat lupa* (UEL) no. 26329.

2 Zahvaljujemo Gorani Kušić iz Gradskoga Muzeja Vukovar na ustupljenim fotografijama i osnovnim informacijama o žrtveniku. Uz fotografije, neki su podaci o njegovu izgledu te dva čitanja natpisa od 2016. godine dostupni na dvjema mrežnim stranicama: *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby* (EDCS) br. 68600021 i *Ubi erat lupa* (UEL) br. 26329.

INVICTO
MITRE
IVL RAŞCI/RACCI
[—]

*Invicto / Mitre / Iul(ius) Rasci or Racci / [—].*³

“To the Invincible Mithras Iulius Rasci[—] or Racci[—]...”

The first line of the inscription consists of the customary attribute of Mithras, *Invicto* (*dat. sg. masc.*). The letter *O* is much smaller than the other letters because the local stonemason could not estimate how much space was left at the end of the lines. Mithra's name (*dat. sg.*) is in the second line. The letters *H* and *A* are missing (*Mitre* instead of *Mithrae*), and that was probably due to the stonemason's ignorance or pronunciation. The third line contains the dedicant's *nomen gentile*, Iulius, abbreviated to *IVL*, which was often the case in Roman inscriptions. After the dot of the interpunctum the beginning of his cognomen follows. We believe that the letters *RASCI* or *RACCI* can be discerned there. The letters *R* and *A* are clearly visible despite the breakage. This is followed by the upper part of the letter *S* or *C* and, probably, a much smaller *C* (similar to the *O* in the first line, due to the stonemason's concern over the lack of space). The last letter is probably an *I*. Due to the supposed size of the altar, the inscription field may have had three or four additional lines of text, which would have surely contained the remainder of the dedicant's cognomen and possibly an indication of his service, the noun for altar (*ara*) or the type of sanctuary, and perhaps the verb denoting whether it was bequeathed, constructed, renovated or furnished. It may have been concluded with the formula *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* or specified the name of the person in whose honour the altar was erected.

We assume that the dedicant's name formula could be Iulius Rasci[—] or Racci[—].⁴ Since the altar is considerably damaged we cannot reconstruct dedicant's *cognomen* and speculate on his origin. Based on the fact that Mithraic cult in Pannonia is mainly attested in 2nd or 3rd century AD, also bearing in mind the dedicant's name formula, the inscription may be roughly dated to the 2nd or 3rd century AD (Mócsy 1959: 148–149; Barkóczy 1964: 284). Dedicant's early Imperial *nomen gentile* suggests that his family received their Roman citizenship much earlier than the altar was erected.

Another limestone altar dedicated to Mithras was found in the modern village of Dalj (Croatia) in 1910, the site where the Roman fort of Teutoburgium has been established (Fig. 2).⁵

3 At the *EDCS* website the reading of the inscription is: *Invicto / Mit(h)r(a)e / Iulius Racci/[—]*. Website *UAL* adds another one: *Invicto / Mit(h)r(a)e / Iul(ius) Rasci/[—]*.

4 *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* (*OPEL*) does not mention neither *cognomina* or *gentilicia* which begin with letter *RASCI* or *RACCI*.

5 Archaeological Museum in Zagreb, inv. no. 742 (dimensions: 58.5 x 24 x 20 cm). We would like to thank Ivan Radman-Livaja for providing us pictures of the altar.

INVICTO
MITRE
IVL RAŞCI/RACCI
[—]

*Invicto / Mitre / Iul(ius) Rasci ili Racci / [—].*³

„Nepobjedivome Mitri, Julije Rasci[—] ili Racci[—]...”

U prvome je retku natpisa uobičajeni Mitrin atribut *Nepobjedivi* (*Invicto*, dativ jednine muškoga roda). Slovo *O* znatno je manje od ostalih slova jer lokalni klesar nije mogao procijeniti koliko će mu prostora ostati do kraja retka. U drugome je retku Mitrinu ime u dativu. Slova *H* i *A* nedostaju (*Mitre* umjesto *Mithrae*) što se, vjerojatno, može pripisati klesarevu neznanju. Treći redak sadržava kraticu dedikantova gentilicija Julije (*Iulius*) – *IVL*. Nakon interpunctije slijedi početak njegova kognomena. Smatramo da se tu mogu razabrati slova *RASCI* ili *RACCI*. Slova *R* i *A* jasno su vidljiva unatoč oštećenju uslijed loma. Slijede gornji dijelovi slova *S* ili *C* te, vjerojatno, znatno manje slovo *C* (kao slovo *O* u prvome retku) jer se i na tome mjestu klesar brinuo da neće imati dovoljno prostora. Posljednje slovo vjerojatno je *I*. *S* obzirom na pretpostavljenu veličinu žrtvenika, na natpisnom su polju bila još tri ili četiri retka teksta u kojima je vjerojatno bio ostatak dedikantova kognomena, moguće i skraćeni naziv postrojbe u kojoj je služio. Možda je ondje bila imenica koja označava žrtvenik (*ara*) ili vrstu svetišta te glagol koji bi kazivao jesu li žrtvenik ili svetište zavjetovani, izgrađeni, obnovljeni ili uređeni. Možda je završavao formulom *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* ili, pak, navodom imena osobe u čiju je čast žrtvenik podignut.

Pretpostavljamo da bi formula dedikantova imena mogla biti Julije Rasci[—] ili Racci[—].⁴ Budući da je žrtvenik znatno oštećen, ne možemo rekonstruirati dedikantov kognomen niti nagađati o njegovu podrijetlu. Na temelju činjenice da je Mitrin kult u Panoniji uglavnom potvrđen u 2. i 3. stoljeću te imajući na umu dedikantovu imensku formulu, natpis je moguće okvirno smjestiti u 2. ili 3. stoljeće (Mócsy 1959: 148–149; Barkóczy 1964: 284). Gentilicij iz vremena ranoga Carstva upućuje da je dedikantova obitelj dobila rimsko državljanstvo daleko prije negoli je žrtvenik podignut.

U Dalju je, na lokalitetu rimskoga vojnog logora Teutoburgija, 1910. godine otkriven vapnenački žrtvenik također posvećen Mitri (sl. 2).⁵

3 Na mrežnoj stranici *EDCS* čitanje je: *Invicto / Mit(h)r(a)e / Iulius Racci/[—]*, a na *UAL* dodano je i: *Invicto / Mit(h)r(a)e / Iul(ius) Rasci/[—]*.

4 *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* (*OPEL*) ne spominje ni kognomene ni gentilicije koja započinju slovima *RASCI* ili *RACCI*.

5 Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 742 (dimenzije 58,5 x 24 x 20 cm). Zahvaljujemo Ivanu Radmanu-Livaji na ustupljenim slikama žrtvenika.

Fig. 2 Mithraic altar from Dalj, Archaeological Museum in Zagreb, inv. no. 742 (Archive of the Archaeological Museum in Zagreb)

Sl. 2 Mitrin žrtvenik iz Dalja, Arheološki muzej u Zagrebu, inv. br. 742 (Arhiv Arheološkoga muzeja u Zagrebu)

IDM
[]T DV

[]TATVS
[]AICR
5 []X DVPL
V S L M

I(nvicto) d(eo) M(ithrae) / [Ve?]t(urius) Du/[bi]tatus / [vet(eranus)] a(lae) I (primae) c(ivium) R(omanorum) 5 / [e]x dupl(icario) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

“To the Invincible God Mithras, [Ve?]t(urius) Dubitatus, veteran of the first ala of the Roman citizens, ex duplicarius, fulfilled his vow willingly and deservedly.”⁶

6 See: Brunšmid 1911: 121, no. 742; *ILJug* III, 3015; *CIMRM* II, 1635; Bulat 1960: 5–11; Pinterović 1967: 53–54; Selem 1980: 147–148, no. 123; *MitJug* 22, no. 20; Lőrincz 2001: 184, no. 88; *ROMIC II, Mithriaca*, 136, no. 35; *EDH* 028182; *UEL* 22674; *EDCS* 10102019.

IDM
[]T DV

[]TATVS
[]AICR
5 []X DVPL
V S L M

I(nvicto) d(eo) M(ithrae) / [Ve?]t(urius) Du/[bi]tatus / [vet(eranus)] a(lae) I (primae) c(ivium) R(omanorum) 5 / [e]x dupl(icario) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

„Nepobjedivome Bogu Mitri, [Ve?]t(urije) Dubitat, veteran prve ale rimskih građana, bivši duplikarij, rado je i prema zaslugama ispunio zavjet.”⁶

6 Vidjeti: Brunšmid 1911: 121, br. 742; *ILJug* III, 3015; *CIMRM* II, 1635; Bulat 1960: 5–11; Pinterović 1967: 53–54; Selem 1980: 147–148, br. 123; *MitJug* 22, br. 20; Lőrincz 2001: 184, br. 88; *ROMIC II, Mithriaca*, 136, br. 35; *EDH* 028182; *UEL* 22674; *EDCS* 10102019.

The dedicant was a veteran, ex duplicarius, of *ala I civium Romanorum*. According to his name formula J. Brunšmid concluded that he was of Celtic origin, but D. Pinterović pleaded that he was Italic (Brunšmid 1911: 121, no 742; Pinterović 1957: 53–54). According to available data, the *ala I civium Romanorum* was probably established during the Pannonian revolt of AD 6 – 9, or in its aftermath. During Trajan's Dacian wars it was transferred to Dacia for a time and perhaps took part in the emperor's Parthian campaign. Diplomas and other epigraphic evidence indicate that the *ala* came back to Pannonia Inferior under Hadrian and was stationed in various forts until the 3rd century AD, Teutoburgium being one of the last of them (Wagner 1938; Lőrincz 1985: 177–189; 2001; Spaul, Cichorius 1994; Roxan 1999: 249–273, part. 258–259). So, the second altar dedicated to Mithras by the veteran, Veturius (?) Dubitatus, may be dated to the end of the 2nd or the first part of the 3rd century AD. We assume that Iulius Rasci[—] or Racci[—] dedication to Mithras originates from the same period. Perhaps he also was a soldier or veteran, a colleague of Veturius Dubitatus. Roman military officials were, in addition to freedman and slaves, also employed in customs or financial services, and dominant followers of Mithras in Roman province Pannonia, especially in 3rd century AD (Selem 1976, 7; 1981: 154).

Both altars certainly stood in a mithraeum (or two different mithraea) of Teutoburgium, one of the numerous places in Pannonia where the cult of Mithras was practised between the 1st and the 4th century AD.⁷ Since we believe that they belonged to the same period, we assume that they ornated a sanctuary (or sanctuaries) probably built when *ala I civium Romanorum* stayed in Teutoburgium, i.e. in the 2nd and 3rd century AD. Unfortunately, it is by now impossible to locate it (or them). The site was almost totally destroyed during the construction of a brickyard in the 19th century and also by the erosion of the Danube's riverbank (Bulat 1977: 77; Sanader 2003: 141; 2010: 230; Šimić 2006: 113). Therefore, the precise location of the fort or nearby *vicus* and necropolis were never systematically excavated, and all extant evidence is the result of chance finds by farmers and local amateur antiquarians, lacking any archaeological context.⁸

Translation / Prijevod
Inga Vilogorac Brčić

Proofreading / Lektura
Marko Maras

Dedikant je veteran, bivši duplikarij I. ale rimskih građana (*ala I civium Romanorum*). Prema formuli njegova imena J. Brunšmid zaključio je da je bio keltskoga podrijetla, no D. Pinterović drži da je bio Italik (Brunšmid 1911: 121, br. 742; Pinterović 1957: 53–54). Sudeći prema dostupnim podacima *ala I civium Romanorum* vjerojatno je ustanovljena za vrijeme panonskoga ustanka od 6. do 9. godine ili neposredno nakon njega. Za Trajanovih Dačkih ratova na neko je vrijeme premještena u Dakiju i možda je sudjelovala u carevom pohodu na Partiju. Diplome i drugi epigrafski dokazi ukazuju na to da se *Ala* vratila u Donju Panoniju za Hadrijana. Do 3. stoljeća bila je stacionirana u raznim logorima, od kojih je Teutoburgij bio među posljednjima (Wagner 1938; Lőrincz 1985: 177–189; 2001; Spaul, Cichorius 1994; Roxan 1999: 249–273, posebno 258–259). Dakle, drugi žrtvenik što ga je Mitri posvetio veteran Veturije (?) Dubitat možda potječe s kraja 2. ili iz prve polovice 3. stoljeća. Pretpostavljamo da iz istoga razdoblja potječe i posveta Julija Rasci[—] ili Racci[—]. Možda je i on bio vojnik ili veteran, suborac Veturija Dubitata. Rimski vojni dužnosnici su, uz oslobođenike i robove, radili i u carinskim i financijskim službama, a iz njihovih je redova u rimskoj provinciji Panoniji dolazilo najviše Mitrinih sljedbenika, osobito u 3. stoljeću (Selem 1976: 7; 1981: 154).

Žrtvenici su zasigurno stajali u teutoburškom mitreju (ili mitrejima). Teutoburgij je jedno od niza naselja u Panoniji gdje je Mitrin kult potvrđen od 1. do 4. stoljeća.⁷ Budući da smatramo da su žrtvenici iz istoga razdoblja, pretpostavljamo da su krasili svetište (ili svetišta) koja su vjerojatno bila izgrađena dok se *ala I civium Romanorum* nalazila u Teutoburgiju, odnosno, u 2. i 3. stoljeću. Nažalost, sad ga (ili ih) više nije moguće ubicirati. Lokalitet toga vojnog logora gotovo je posve uništen prilikom gradnje ciglane u 19. stoljeću, ali i uslijed erozije dunavske obale (Bulat 1977: 77; Sanader 2003: 141; 2010: 230; Šimić 2006: 113). Stoga točna lokacija logora ili obližnjega naselja (*vicus*) i nekropole nije nikad sustavno istraživana, a svi postojeći dokazi proistječu iz slučajnih nalaza ondašnjih poljoprivrednika ili ljubitelja starina te im nije poznat arheološki kontekst.⁸

7 On the cult of Mithras, see recently: Clauss 2000; 2021; Bricault, Roy 2021; Bricault et al. 2021. On Mithras in Pannonia, see recently: Vomer-Gojković 2001; Kiss 2011; Kremer 2012; Ferjančić et al. 2016, 302–304; Walsh 2016; Preložnic, Nestorović 2018.

8 Impressive monuments of a different kind were found in Dalj and its vicinity in Osijek-Baranya County (Croatia). Besides the two altars dedicated to Mithras, the epigraphic evidence of other Roman cults in Teutoburgium includes an inscription dedicated to Hercules (*CIL* III 10255), two inscriptions to *Iuppiter Optimus Maximus* (*AE* 1980, 725, *CIL* III 3270) and one inscription mentioning a statue of *Mars Victor* (*CIL* III 10256).

7 O Mitrinu kultu u novije vrijeme vidjeti: Clauss 2000; 2021; Bricault, Roy 2021; Bricault et al. 2021. O Mitri u Panoniji u novije vrijeme vidjeti: Vomer-Gojković 2001; Kiss 2011; Kremer 2012; Ferjančić et al. 2016: 302–304; Walsh 2016; Preložnic, Nestorović 2018.

8 Impresivni spomenici različite vrste pronađeni su u Dalju i njegovoj okolici u Osječko-baranjskoj županiji. Osim dva žrtvenika posvećena Mitri, među epigrafskim dokazima o drugim rimskim kultovima u Teutoburgiju ističu se natpis posvećen Herkulu (*CIL* III 10255), dva natpisa posvećena Jupiteru Najboljem i Najvećem (*AE* 1980, 725, *CIL* III 3270) te natpis koji spominje kip Marsa Pobjednika (*CIL* III 10256).

ABBREVIATIONS / IZVORI

AE – *L'année épigraphique*
 CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*
 CIMRM – Vermaseren, M. J. (ed.) 1956, 1960, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* I–II, Martinus Nijhoff, The Hague.
 EDCS – Epigraphik Datenbank Claus-Slaby, <http://www.manfredclaus.de/> (visit 13. 06. 2021)
 EPRO – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*
 ILJug – Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (*Situla*, Vol 5, Ljubljana 1963);
 Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (*Situla*, Vol 19, Ljubljana 1978);

Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (*Situla*, vol. 25, Ljubljana 1986).
 MitJug – Zotović, Lj. 1973, *Mitrazam na tlu Jugoslavije*, Arheološki Institut, Beograd.
 OPEL – Lőrincz, B. (dir.) 2002, *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, Wien.
 ROMIC II – Selem, P., Vilogorac Brčić, I. 2012, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II*, FF Press, Zagreb.
 UEL – Ubi erat lupa, <https://www.ubi-erat-lupa.org/> (visit 13. 06. 2021)
 ZPE – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

BIBLIOGRAPHY / LITERATURA

- Barkóczy, L. 1964, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 16, 257–356.
- Bricault, L., Roy, P. 2021, *Les cultes de Mithra dans l'Empire romain*, PUM, Toulouse.
- Bricault, L., Veymiers, R., Amoroso, N. (eds.) 2021, *Le mystère Mithra: plongée au cœur d'un culte romain*, Catalogue de l'exposition 2021–2023, Morlanwelz.
- Brunšmid, J. 1911, Kameniti spomenici Hrvatskog Narodnog muzeja u Zagrebu, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, N.S. Vol. XI (1910–1911), 121, no. 742.
- Bulat, M. 1960, Spomenici Mithrinog kulta iz Osijeka, *Osječki zbornik*, Vol. VII, 5–11.
- Bulat, M. 1977, Stanje istraživanja naselja u Slavoniji, *Materijali saveza arheoloških društava Jugoslavije*, Vol. 13, 63–91.
- Clauss, M. 2000, *The Roman Cult of Mithras: The God and His Mysteries*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Clauss, M. 2021, *Les Mystères de Mithras*, Computus Druck, Gutenberg.
- Ferjančić, S., Vujović, M., Davidović, J. 2016, New Inscriptions from Sirmium, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Vol. 198, 299–304.
- Kiss, P. 2011, Mithras-Altäre aus Savaria, in: *Religion in Public and Private Sphere*, Acta of the 4th International Colloquium The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia, Lazar I. (ed.), *Annales Mediterraneae*, Koper, 185–194.
- Kremer, G. 2012, *Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Lőrincz, B. 1985, Zu den Kaiserbeinamen der römischen Truppen im 3. Jahrhundert, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 37, 177–189.
- Lőrincz, B. 2001, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit 1. Die Inschriften*, Phoibos, Wien.
- Mócsy, A. 1959, *Die Bevölkerung von Pannonien zu den Markomannenkriegen*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mócsy, M. 1974, *Pannonia and Upper Moesia (The Provinces of the Roman Empire)*, Routledge & Kegan Paul, London – Boston.
- Pinterović, D. 1954, Limesstudien in der Baranja und in Slawonien, *Archaeologia Iugoslavica*, Vol. IX, 55–83.
- Pinterović, D. 1967, Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature, *Osječki zbornik*, Vol. XI, 53–54.
- Preložnic, A., Nestorović, A. 2018, Between Metropolis and Wilderness: The Topography of Mithraea in Ager Poetoviensis, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 58, 275–290.
- Radman-Livaja, I. 2005, Finds of Roman Military Equipment from Teutoburgium, in: *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Visy Zs. (ed.), Pécsi Tudományegyetem., Pécs, 939–952.
- Roxan, M. M. 1999, Two Complete Diplomas of Pannonia inferior: 19 May 135 and 7 Aug. 143, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Vol. 127, 249–273.
- Sanader M. 2003, The ripa Pannonica in Croatia, in: *The Roman army in Pannonia. An archaeological guide of the ripa Pannonica*, Visy Zs. (ed.), Teleki László Foundation, Pécs, 135–142.
- Sanader, M. 2008, *Imago provinciarum*, Alfa, Zagreb.
- Sanader, M. 2010, O problemima topografije hrvatskog dijela Dunavskog limesa na temelju novijih arheoloških istraživanja, in: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Radman-Livaja I. (ed.), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 221–231.
- Selem, P. 1976, Mithrin kult u Panoniji, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 8(1), 5–63.
- Selem, P. 1980, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine (partie en Yougoslavie)*, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* 85, Brill, Leiden.
- Spaul, J. E. H., Cichorius, C. 1994, *Ala: the auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic imperial Roman army*, Nectoreca Press, Andover.
- Šimić, J. 2006, Dalj, in: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Durman A. (ed.), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 113–114.
- Vomer-Gojković, M. 2001 (ed.), *Ptuj im Römischen Reich, Mithraskult und seine Zeit*, *Archaeologia Poetovionensis* 2, Ptuj.
- Wagner, W. 1938, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, *Neue Deutsche Forschungen* 203, Junker und Dünnhaupt, Berlin.
- Walsh, D. 2016, The Fate of Temples in Noricum and Pannonia, *American Journal of Archaeology*, Vol. 120, 221–238.